

**ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ:
СТРУКТУРНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ
(НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОГО ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)**

І.В. Мейзерська

У статті розглядаються основні принципи лексикографічної параметризації, засновані на поєднанні структурного (лексемоцентричного) та функціонального (антропоцентричного) підходів. Проаналізовано засади подання лексичного матеріалу з точки зору різних параметрів у Великому тлумачному словнику сучасної української мови.

У сучасній лексикографії можна простежити дві основні тенденції, означені Ю.Н. Карауловим як „відцентрова” та „доцентрова” [3, 59]. У лексикографічній практиці ці різнонаправлені тенденції знаходять вираження у створенні „однопараметрових” (орфографічних, акцентологічних, синонімічних тощо) та „багатопараметрових”, комплексних словників. Кінцевою метою виділення, опису та групування лексикографічних параметрів є створення універсального словника. Універсальним, за Ю. Карауловим, слід називати такий словник, в якому „рівною мірою, на достатню та однакову глибину експлікуються всі параметри даної мовної структури” [3, 48].

Ми виходитимемо з того, що для всебічного та релевантного подання мовних одиниць у тлумачному словнику слід спиратися не лише на структурний лінгвоцентричний принцип (традиційний та основоположний для лексикографії), але й залучати антропоцентричний підхід. Обидві ці парадигми мають давню традицію і є продуктивними для сучасного мовознавства, тому слід не протиставляти їх як взаємозаперечні, а синтезувати їх напрацювання для створення комплексної, цілісної картини.

Сучасне розуміння завдань тлумачного словника не обмежується лише повним відображенням лексичної системи мови та семантичної структури слова (хоча саме цей принцип є основоположним для тлумачної лексикографії). Формат тлумачного словника дозволяє створити модель мовної системи в цілому, здатну відтворити не лише семантичну структуру слова, а і його парадигматичні та синтагматичні відношення, сполучуваність та словотвірний потенціал, тим самим реалізуючи його комунікативну функцію. Такий системний підхід робить тлумачні словники надзвичайно продуктивними для всебічного опанування мови як її носіями, так і при вивченні мови як іноземної.

Структурний принцип знаходить своє лексикографічне відображення у словнику на макроструктурному (загальний принцип побудови словника, реєстр) та мікроструктурному (будова дефініцій, добір та спосіб репрезентації параметрів, відображення семантичної структури та ін.) рівнях. Антропоцентричний компонент словника – це його функціональний аспект, „обличчя” словника, яким він звернений до користувача. Йдеться про такий спосіб опису лексикографічних параметрів, добору та подачі матеріалу, щоб „у словнику активного типу (в словнику для синтезу мовлення) прочитання словникової статті призводило до правильного вживання описуваного слова у мовленні, а в словнику пасивного типу (словнику для аналізу мовлення) давало можливість точного розуміння слова в контексті на фоні всіх його парадигматичних, синтагматичних, дериваційних та інших властивостей) [4, 214].

Традиційні тлумачні словники базуються на принципі „лексемоцентричної семасіології” [6, 128]. У фундаментальних словниках української мови (таким, наприклад, є одинадцятитомний словник) велика увага приділена формуванню реєстру та розробленню семантичної структури слова. Ретельно розроблено систему ремарок, скорочень та позначок. Значення ілюструються прикладами, дібраними з багатой лексичної картотеки, що збиралася впродовж десятиліть і постійно

поповнюється. Цей словник характеризується високим ступенем лексикографічної упорядкованості та стандартизації, що зробило його основою, свого роду еталоном для подальшого укладання словників різного типу.

У сучасній українській лексикографії відчувається тенденція до кількісного та якісного розширення набору параметрів та універсальності словника. Ця тенденція виявляється при створенні як багатотомних лексикографічних праць (наприклад, Тлумачного словника української мови у 20-ти томах), так і одностомних універсальних словників-довідників. Так, за О. Тараненком, словник української мови нового типу повинен бути реєстраційно-нормативним, описово-прескриптивним, різноаспектним, активного типу, тобто орієнтованим на активне засвоєння мови шляхом найширшого опису реального функціонування мовних одиниць, а також багаточільовим та універсальним [7, 3]. Нові одностомні словники, що вийшли в останні роки, є продуктом переосмислення традиційних підходів до лексикографування, нового розуміння функцій словника, поєднання структурного та антропоцентричного принципів.

Предметом нашого аналізу є Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТС СУМ), виданий у 2004 р. за редакцією В.Т.Бусела. Укладачі визначили його як “універсальний довідник із сучасної української мови”, в якому “об’єднано академічну повноту мовної лексики з лаконічною формою одностомного видання”. Перш за все новизна цього словника полягає у переосмисленні макроструктури, а саме загального принципу укладання (словник має алфавітно-гніздову структуру) та реєстру. Зокрема ця лексикографічна праця включає слова, які увійшли до активного вжитку протягом останнього десятиліття і тому відсутні в попередніх словниках, значне місце відводиться пластам лексики, які “набули точніших тлумачень, вивільнилися від ідеологічного навантаження та надмірної політизації” [5, 3].

Водночас у словнику знаходять своє вираження новітні тенденції до переосмислення принципів лексикографічного опису мовного матеріалу, що стосується внутрішньої структури словника, або його мікроструктури.

„Мова є семіотичною системою, основні референційні точки якої безпосередньо співвіднесені з індивідом – мовцем” [1, 62]. Лексична система мови є надзвичайно динамічною та гнучкою, а „словниковий склад мови найбільш чутливим до всіх зовнішніх факторів впливу, на ньому активно відбивається дія внутрішніх законів розвитку мови” [2, 69-70]. Водночас лексична система є більш імпліцитною та складною для безпосереднього спостереження, ніж, скажімо, фонетична чи граматична система. Її рухливість, змінність зумовлена багатьма внутрішньомовними та позамовними чинниками, а також величезний об’єм роблять її недоступною для спостереження у повному обсязі. Тому, як і будь-який недоступний для спостереження об’єкт, „вона може бути представлена для розгляду лише у вигляді певної моделі” [1, 73]. Найбільш придатним для створення гармонійної моделі лексичної системи є формат тлумачного словника. Специфіка мовного матеріалу при цьому вимагає, як уже зазначалося, поєднання структурного та функціонального (антропоцентричного) підходів.

Поставлене завдання в першу чергу вимагає чіткого параметричного розроблення мікроструктури словника. Словникова стаття повинна бути побудована таким чином, щоб вона могла адекватно задовольняти комунікативні потреби користувача. Спробуємо проаналізувати ВТС СУМ з цієї точки зору. Для цього слід визначитися, які саме параметри є релевантними для обраної нами лексикографічної моделі. Згідно з П.Н. Денисовим, „ідеальна універсальна словникова стаття повинна включати, щонайменше, такі компоненти: 1) заголовне слово; 2) його формальні характеристики (граматичні, орфографічні, орфоепічні та ін.); 3) його семантизацію; 4) вибірки з текстів, які ілюструють ту чи іншу формальну або семантичну особливість заголовного слова; 5) вказівки на „сусідів” заголовного слова в лексичній системі мови; 6) відсилки й довідки різного характеру й призначення. Кожен із цих пунктів має свій характер розгортання” [4, 217]. Ще більш розгалужену та ретельно

розроблену схему параметризації пропонує В.В.Морковкін. Ми вважаємо доцільним наведення цієї схеми у нашій статті. Отже, за В.В. Морковкіним, слово як лексикографічний об'єкт характеризується таким набором властивостей: 1) властивості плану вираження (написання, вимова, акцентологічна характеристика, морфологічна характеристика); 2) властивості плану змісту (характер семантичної структури, характер значення кожного лексико-семантичного варіанта; синонімічна цінність, антонімічна, омонімічна, паронімічна, гіперо-гіпонімічна, стилістична цінність; приналежність до певного понятійного класу; сполучувальна цінність (синтаксична та лексична сполучуваність); 3) здатність функціонувати у складі фразеологічних одиниць; 4) словотвірна цінність (морфемна структура, словопороджуючі властивості, наявність твірного слова); 5) етимологічна цінність [1, 155-156].

Властивості плану вираження, виділені у наведеній схемі, подані у більшості словників стандартно. Так, наприклад, прикметник *великий* вводиться у ВТС СУМ таким чином: ВЕЛИКИЙ, -а, -е, де ми бачимо такі характеристики: написання, наголос, родові закінчення (так само, як і в 11-томному словнику). Орфоепічної інформації (про наближення ненаголошеного *e* до *и*) словник не дає. У розробці семантичної структури (п.2, властивості плану змісту) словник в цілому базується на "Словнику української мови" в 11 томах, оскільки перші шість значень, виділених у ВТС СУМ практично повністю збігаються з шістьма значеннями, виділеними в 11-томному словнику. Наведемо основні номерні значення з ВТС СУМ: 1) Значний за розмірами, величиною, протилежне *малий*; 2) *розм.* Який вийшов з дитячого віку, дорослий; 3) Який набагато переважає звичайний рівень; 4) Який має чималу силу прояву, інтенсивність; 5) Який має важливе значення; 6) Геніальний, загальновідомий, діяльність якого дуже високо оцінена. Крім цих традиційних значень укладачі виділили ще два: 7) Такий, що виробляється або добувається у великій кількості (про зерно, молоко і т. ін.); 8) Такий, що відзначається високим рівнем складності, вимагає професіоналізму і майстерності.

Частково у цій словниковій статті представлена синонімічна та антонімічна цінність лексеми. Так, у дефініції до першого значення поряд із власне тлумаченням використовується антонімічний спосіб пояснення, у другому та шостому значеннях подаються синоніми до відповідних лексико-семантичних варіантів. Ретельний добір синонімічних, антонімічних, омонімічних та ін. відповідників або, за П.Н. Денисовим, „сусідів” заголовного слова [4, 217], поглиблює розуміння значення слова (або лексико-семантичного варіанту), вказує на його місце у лексичній системі, збагачує можливість створення власного контексту користувачем. Але не для кожного лексико-семантичного варіанта можна дібрати відповідники. Наприклад, для таких слововживань, як *Великий князь*, *Велика княгиня (княжна)* (з позначкою *іст.*), це неможливо, оскільки вони складають собою єдину номінативну одиницю, що має конкретний денотат. Тому цей параметр не можна вважати універсальним для всіх випадків слововживання. Проте, як уже було сказано, важливість його для експлікації плану змісту лексеми є значною, і потребує за необхідності обов'язкового розроблення.

Окремої уваги заслуговує такий параметр, як сполучувальна цінність лексеми. Цей параметр є найбільш антропоцентричним з усіх, оскільки відбиває природні процеси породження мовлення, їх закони та особливості. Без детального розроблення сполучуваності заголовних одиниць словник не може виконувати своє функціонально-комунікативне призначення, обмежуючись суто структурним аналізом лексико-семантичних та граматичних характеристик. Специфіка цього параметра полягає в його зумовленості частинимовною приналежністю заголовного слова. В лексичній сполучуваності особливо яскраво відбиваються „узагальнені значення частин мови та синтактико-семантичних класів” [4, 231], і зумовлюється вона значною мірою категоріальним значенням різних частин мови. Аналізована нами вище лексема *великий* є якісним прикметником, який вказує на ознаку і

потенційно може модифікувати практично неперераховну кількість іменників. Цим зумовлюється відносна прозорість сполучуваності прикметників. Залежачи від іменника, прикметник сполучається з ним граматично (за родом, числом, відмінком) та семантично (за наявністю співвідносних сем). Значення прикметника *великий* розподіляється за такими характеристиками, як розмір, вік, значущість, знаменитість, складність тощо, і сполучуваність його обмежується лише особливостями означуваного об'єкта, його співвідносністю із зазначеними категоріями. Крім того, в аналізованому нами словнику сполучуваність лексеми *великий* частково ілюструється усталеними в мовній практиці прикладами слововживання, що функціонують як готові одиниці, такими як: *велика вода*, *Великий піст* (церк.), *великий шлях*, *велика калорія* (фіз.), *велика літера* (грам.), *великий палець*, *великі півкулі* (анат.), *велика рогата худоба* (для першого значення); *великий князь* (*велика княгиня*, *княжна*, *іст.*) (для п'ятого значення); *велика політика*, *велика преса*, *велика хімія*, *великий бізнес* (для восьмого значення).

Зовсім інша ситуація виникає, наприклад, із дієсловом, що групує навколо себе інші слова в реченні та підпорядковує їх собі. В цьому разі словник повинен забезпечувати якомога глибше представлення сполучуваності слова. Тому слід використовувати лексикографічну модель, здатну експлікувати сполучуваність лексеми у вигляді конкретних граматичних структур, які накладаються на лексичний матеріал і заповнюються ним. Розглянемо розробку дієслівної сполучуваності у ВТС СУМ на прикладі лексеми *грати*. Заголовне слово вводиться традиційними параметрами: подається його написання, наголос та основні граматичні форми. Кожне з семи виділених значень супроводжується граматичними примітками, які вказують на перехідність/неперехідність дієслова, а також на його вживання з додатком чи без (ці граматичні примітки є першим ключем до сполучуваності). Крім того, до окремих значень подаються характерні для них граматичні структури. Наведемо деякі з них: 1) *перех. і без додатка, неперех.* на чому (що). Виконувати щонебудь на музичному інструменті (про людину) 2) *неперех.* з ким-чим, *розм.* Те саме, що гратися; 3) *неперех.* у що-чого. Брати участь у якій-небудь грі і т.д. Особливістю словника, продиктованою його форматом (1-томний словник), є відсутність ілюстративного матеріалу, яким багаті багатотомні лексикографічні праці. Лише в деяких словникових статтях використовуються короткі словосполучення (наприклад, такі, які ми наводили для слова *великий*). Але, на нашу думку, для прояснення сполучуваності дієслова (зокрема аналізованого нами) обов'язково слід подавати ілюстрації, оскільки граматична конструкція може бути неоднозначною, що може викликати сумніви у користувача щодо її лексичного заповнення та правильного вживання у мовленні. Так, конструкція *грати на чому* має пряме (виконувати щонебудь на музичному інструменті) та переносне значення (впливаючи на чий-небудь почуття, інстинкти і т. ін., домагатися свого). Але лише переносне значення проілюстроване прикладом (*грати на нервах*), тоді як основне значення теж потребує ілюстрації, наприклад: *грати на фортепіано, на гітарі* тощо. Така сама ситуація і з конструкцією *грати у що*. Її пряме значення (брати участь у якій-небудь грі) та переносне (займатися чимось несерйозно, прикидатися зайнятим чим-небудь) потребують окремих прикладів лексичного заповнення для більш точного розуміння відтінку значення і, відповідно, правильного вживання у мовленні (пор. *грати у футбол, волейбол, теніс – грати у кохання, політику* тощо). Як бачимо, для активного засвоєння та використання лексики за допомогою словника визначним є чітка та всестороння лексикографічна розробка усіх параметрів, що характеризують ту чи іншу мовну одиницю.

Здійснений нами аналіз дозволяє зробити такі висновки:

1 Лексикографічна параметризація повинна відбивати не лише системно-структурні показники описуваних одиниць, але і їх власне антропоцентричні, функціонально-комунікативні характеристики.

2 Аналізована нами схема параметризації є релевантною для моделі лексичної системи в цілому, але окремі параметри здатні актуалізуватися, або навпаки, відходити на другий план, залежно від внутрішніх особливостей аналізованої одиниці.

SUMMARY

This article provides the analysis of the principles of lexicographical parametrization, based on combination of structural (lingvocentric) and functional (anthropocentric) approaches. It also outlines general principles of representation of the lexical material in the Dictionary of Modern Ukrainian Language.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). – М., 1997. – 414 с.
2. Стратулат Н.В. Лексико-семантичний розвиток мовної системи (на матеріалі тлумачного словника української мови в 20 томах) // Актуальні проблеми слов'янської філології. – Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Ч. I. – К., 2006. – С. 69-75.
3. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 363 с.
4. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания. – М.: Русский язык, 1980. – 253 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
6. Медникова Э.М. Проблемы и методы исследования словарного состава. – М., 1972. – 286 с.
7. Тараненко О.О. Новый словарь украинської мови (концепція і принципи укладання). – Київ – Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Надійшла до редакції 5 лютого 2006 р.